

SZEMLE

PAPP RICHÁRD

Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban*

Az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely (AKM), valamint Tomka Miklós és Gereben Ferenc közös kutatás keretében vállalkozott arra, hogy a vajdasági magyar identitás és vallásosság összefüggéseit tárja föl saját tudományos módszerével. Valójában nem együttes kutatásról van szó, hanem azonos problémakörrel, amit a társadalomtudósok külön-külön járnak körbe, lehetőleg ismerve és reflektálva a másik meglátásaira, eredményeire is.

Tomka és Gereben nem először végez ilyen jellegű munkát. Gereben Ferenc 1999-ben megjelent könyvében (*Identitás, kultúra, kisebbség* Bp. Osiris – AKM) összegzi többek között a vallás és nemzettudat kapcsolódási pontjait, majd egy évre rá jelent meg, immáron Tomka Miklóssal közösen írt kötete (*Vallás és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben* Bp. Kerkai Könyvek), amelyben az említett problémakört egy adott régióban vizsgálja a szerzőpáros.

Jelen sorok írója, az AKM munkatársa, mint kulturális antropológus vesz részt a bevezető sorokban említett vajdasági kutatásban. S bár én is kutattam Erdélyben a vallás és magyar identitás kérdéseit (Papp 1998), most nem ezen kutatásaim eredményeit vetem össze a szociológusokéval, hanem inkább azt szeretném felvázolni, hogy a fentebb idézett művekben található empirikus adatok feldolgozásához és értelmezéséhez hogyan tud kapcsol-

---

* Jelen írás egy társadalomtudományi kísérletként is értékelhető munka első lépésőfokaként kíván megjelenni.

lódni egy kulturális antropológiai kutatás, amely azonos problémákra, kérdésekre keresi a választ, ugyanabban a kulturális-társadalmi környezetben. A két munka részletes bemutatása vagy kritikája helyett tehát olyan kapcsolódási pontokat villantanék föl belőlük, amelyeket kiegészíthetnek, netán megkérdőjelezhetnek, esetleg más kontextusokba helyezhetnek az antropológus meglátásai. Ezáltal kiegészülhetnek a szociológiai kutatások eredményei, az egyes általuk „mért” jelenségek komplexebb valóságai, valamint a szociológusok által feltárt jelenségek okait, mélyebb jelentéseit is értelmezhetővé tehetjük.

Nem beszélve arról, hogy a magyarországi társadalomtudományi diskurzusban eddig háttérbe szorult területek is bemutatathatóvá válnak, mint például az adott régió társadalomtudományi kutatásainak feldolgozása, vagy a kulturális antropológia megközelítésének és módszerének alkalmazása.

Először és részletesebben a Tomka-Gereben szerzőpáros közös kötetéhez, a *Vallásosság és nemzettudat – Vizsgálódások Erdélyben* c. könyvhöz szólnék hozzá, hiszen ez közelebb is áll a vajdasági kutatáshoz (egy határon túli régiót vizsgál, a vallás és nemzettudat összefüggésében), s mivel Gereben Ferenc ezen kötetben leírt meglátásai, előző művének eredményeivel maximálisan összevethetők, az ő 1999-es kötetében írtakat és a Tomka Miklóssal együtt publikáltakat egyszerre is elemezhetjük.

Már az előszóból kiderül, hogy mindkét munka része egy nagyobb kutatásnak valamint, hogy a két szerző más-más kérdéskört jár körül a téma kapcsán. A szerzők a teljes erdélyi, illetve az erdélyi magyar felnőtt népességből választottak ki „reprezentatív mintavételi eljárással” 1000+1000 személyt, akiket nagyjából azonos kérdőív segítségével kérdeztek meg. A vizsgálatok eredményeit összehasonlították egy hasonló kérdésfeltevésű magyarországi vizsgálattal és egy korábbi erdélyi kutatás adataival is. Ezen eredményeket összegezte Tomka Miklós a kötet első tanulmányában, *Jelentés a vallásosságról – Erdély az Úr 2000. évében* címmel. A kutató először a vallásosság „látható megnyilvánulásait” veszi szemügyre, azaz a települések képét és a lakások berendezését, majd a vallásosság „belső megnyilvánulásai-val” foglalkozik.

A vallásosságnak két fajta „megnyilvánulását” különbözteti meg a szerző: egy „külső” és egy „belső” vallásosságot. Az utóbbi elsősorban a hitet, a vallásgyakorlást, a vallásos önértékelést, az egyházhoz való viszonyt és a jövő „vallásossági esélyeit” jelenti. Arra, hogy e két „szint”,

vagy vallási jelentés miben tér el egymástól, hogyan választható szét minden esetben, a szerző nem ad elemző választ, de más értelemben is használja a „külső” illetve „belső” kategóriákat. A tanulmány kérdésfeltevései is ezzel a szétválasztással kezdődnek: „Felületes megfigyelő is beleütközik az ellentmondásba: „kívülről” nézve Erdély számos vonatkozásban erősen vallásosnak tűnik, de a „belül” élők nem tartják annak. Magyarországgal, Európával összevetve Erdélyben nagyobb (a vallásosság), Erdélyen belül maradván ellenben joggal kérdezhető, hogy nem látszat-e mindez?” (Gereben-Tomka, 2000:9)

A továbbiakban hasonló „szétválasztásokat” alkalmazva állítja szembe a kutató hipotéziseinek megfeleltethető „bizonyítékait”. Ilyenek az „erőteljes vallásosság” és a „csak népszokások” továbbélésének, védelmének hipotetikus szétválasztása. Hasonlóan általánosítónak tűnik a tradíció és a vallásosság gyakorlatának összevetése is: „Mások a hagyományra hivatkoznak. Hordják a régi viseletet. A népművészet él és virul. Az útféle keresztek is megmaradtak – s velük a vallásosság gyakorlata. Megmaradt, de nem igazán élő? Lehet, hogy mint az őszről maradt, elszáradt növényt, az első tavaszi szél elsodorja?”¹ (Gereben-Tomka, 2000:9).

A tanulmány bevezetőjének további meglátásai továbbgondolásra serkentően boncolgatják a vallásosság különböző „szintjeinek” „tartalmainak” jelentésvilágait. A vallás jeleinek, megvizsgálható, dokumentálható „tényei” mögött, a vallásosság jelentőségének, a látható jelek mögötti jelentéseknek a keresésére ösztönöz a szerző. Úgy gondolja azonban, hogy – mivel „a kereszténység felkínált lehetőség” – „ki-ki maga dönt arról, miként veszi, vagy nem veszi igénybe. Az egyénekre és közösségekre egyaránt érvényes. Erdély magyarsága most határozza meg, mit kezd vallási hitével, kultúrájával.” (Gereben-Tomka, 2000:9).

A kulturális antropológia megközelítése a vizsgált mikrovilágokban az élet komplexitását, a jelenségek összefüggésrendszerében, „hálójában” (Geertz 1994:172) vizsgálja. Ezért érdemes a szerző által „szétválasztott” kulturális-társadalmi rendszereket azok kölcsönhatásaiban, azaz a holisztikus szemléletmódot követve vizsgálni a résztvevő megfigyelés során. Ezáltal egészülhetnek ki a szociológus hipotézisei olyan meglátásokkal, amelyek adott élethelyzetekben, jelenségekben, vagy mikrotársadalmi kontextusokban egyszerre jelennek meg, egyszerre élnek a kultúra mindennapjaiban elválaszthatatlanul egymástól.

Látni fogjuk, hogy például a nemzeti önazonosság számos esetben elválaszthatatlan a vallásosságtól (főként kisebbségi sorsban), vagy azt, hogy a vallás milyen integráns szerepet tölthet be a helyi tradíciók értékrendjében és viszont. A tradíciónál maradván, azt hogy a vallásosság mennyiben „élő” tartalom, vagy mennyiben csupán „régí viselet”, illetve elhagyott útféli kereszt, a mikrokatások mélyreható elemzései elmondhatják számunkra, ha például Marót Károly etnológiai terminusait („survival és revival”) alkalmazzuk terepkutatásaink során (Marót 1945; vö. Papp 2000).

A szerző hipotézisét pedig, miszerint az erdélyi magyarság tudatosan határozhatja meg, „mit kezd, hitével és kultúrájával”, a kulturális antropológia kultúra felfogása helyezi más megvilágításba. Eszerint ismét a Tomkánál komplexebb problémával állunk szemben, ugyanis a kultúra tagja éli, s nem „meghatározza” kultúráját. Ha egy kulturális rendszert, jelsül a vallást próbáljuk kutatni az adott kultúra világában, akkor az antropológia az abban a világban „elfoglalt” helyét és e világ lakóinak „vele való élését” értelmezi a jelenvaló, a jelenben értelmezhető jelentéseivel egyetemben. A kulturális antropológia tehát az élő kultúrán keresztül a cselekvő emberre fókuszál, annak „belső kategóriáit” interpretálja úgy, ahogy azok vannak s nem irányelveket dolgoz ki számukra a jövőre nézve.

Persze Tomka Miklós sem tartja meglátásait általános érvényű kijelentéseknek, írását „kísérletnek és meghívásnak” tekinti a jövőről való gondolkodásra. Ennek megfelelően vázolja föl kutatási eredményeit: „Szociológiai vizsgálatok alapján igyekszik feltárni az erdélyi magyarság állapotát... hogy a látélet értelmezhető legyen. Összehasonlításokat tesz: mindenek előtt az erdélyi románsággal és Magyarországgal. Az első eredmény öröndetes. Erdély erősen vallásos és egyházas – legalábbis a külföldhöz mérve.” (Gereben-Tomka 2000: 9, 12-34)

A szerző második „megállapítás-sora” Erdély társadalmi és gazdasági fejlettségének mérlegelése. Eszerint „Erdély egésze s ezen belül az erdélyi magyarság különösen hagyományörző”, „nagyon könnyen lehet, hogy (...) az általános vallásosság a hagyományból élő változatlanóság kifejeződése.” „Ez kártyavárként omolhat össze, amint az iparosodás, városiasodás elszabadul”, hiszen „az európai modernizáció itt topog a kapu előtt.” (Gereben-Tomka 2000: 9-10, 34-48)

Végül utolsó lépcsőben a jövőre nézve a következőket állapítja meg: „Mindamellert a mai élő vallásosság tőke, ami megmenthető a jövő számá-

ra. Kérdés, hogyan? (...) Erdély okulhat a magyarországi társadalom veszteségeiből, hibáiból. „Viszonzásul” adhat valamit a saját hívő biztonságából s hozzájárulhat az egész magyar kereszténység gyógyulásához.” (Gereben-Tomka 2000: 10, 49-52)

Az elmondottakból már talán kitűnik, hogy egy antropológus számára miért fontos (ha ráadásul „azonos” problémakört vizsgál) átgondolni saját módszerének sajátosságait a leírtakhoz képest. Az antropológiai módszer általában nem tesz nagyléptékű összehasonlításokat, azoknak csak az eredményeit használja fel terepmunkája során, de nem mint megdönthetetlen hipotéziseket, hanem mint kiindulópontokat, amelyeket a terepmunka során, a vizsgált közösség életének tükrében alkalmaz, fogalmaz át vagy egészít ki. Nem használ olyan általános kategóriákat egy társadalomra, mint „hagyományos”, hanem körüljárja, kontextualizálja azokat. Végül nem tesz olyan általános érvényű következtetéseket sem, mint a fent idézett mondatok némelyike Magyarország vagy Erdély „örvendetes” vagy „veszteséges” vallásosságáról, hanem az általa körüljárt, megtapasztalt egyedi világokból, esetekből tesz „óvatos” általánosítható, továbbgondolható megállapításokat s ezeket sem tanulmánya elején, hanem összegzésként, miután körüljárt több kapcsolódó kérdést sok-sok esettanulmány értelmezése után.

Mivel Tomka Miklós műve nem egy kulturális antropológiai tanulmány, így más „valóságokat” is bemutat az olvasónak. Amint a szerző írja tanulmányáról, az „egy lehetséges nézet. Más nézetek is vannak.” Az antropológia is egy ilyen nézet, s én ezen nézet meglátásaival közelítettem a tanulmány további megállapításaihoz is, egyetértve Tomka Miklós bevezetésének konklúziójával: „Az ilyenfajta hangos gondolkodás célját tévesztené, ha csak olvasnánk s nem vitatkoznánk vele.”

A kötet Gereben Ferenc által írt tanulmányának már címe is mutatja (*Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata*), hogy itt a problémakör másfajta megközelítésével találkozunk. A szerző az erdélyi magyarság identitászerkezetét állítja tanulmánya középpontjába, s ennek részeként, összetevőjeként elemzi a vallásosságot. Mivel Gereben Ferenc kérdései megismétlik az 1990-es évek első felében, nyolc közép-európai országban végzett felmérésének főbb kérdésfeltevéseit (Gereben-Tomka 2000: 53), s mivel ezen kérdésfeltevések eredményeit a szerző már egy előző, említett kötetében (Gereben 1999) összefoglalta, így mindkét munka eredményeihez próbálok kapcsolódni.

Gereben szerint a vallás, mint a nemzeti identitás része, egy tágabb identitászerkezetben foglal helyet (Gereben 1999: 58). Eszerint az identitástudat egy virtuális térbeliségben rétegzett fogalom vertikálisan és horizontálisan egyaránt. Az önmeghatározás „vertikális” mozzanata, amikor „az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes emelkedőn (vagy koncentrikus körök-ként táguló) a társadalmi erőterben”, s ezek mentén kommunikál a „társadalmi közösségek különböző szintjeivel”. Ilyen szintek a család, a rokonság, a nem vérségi csoportok (lokális-, szakmai közösségek); a vallási-, felekezeti közösség; a nemzeti közösség és az emberiség. „Ideális esetben” ezek a szintek nem különülnek el egymástól, harmonikusan egymásra épülnek. „Ideális esetnek” nevezi azt, amikor a családi szocializáció értékrendje a többi szinttel való kapcsolatra is kiterjed. Ezzel szemben „nem ideális eset”, ha ebbe a szocializáció során rendezett identitászerkezetbe „beleszólnak” kívülről. Ekkor egyes elemek megváltozhatnak, átértékelődhetnek, sőt ki is eshetnek vagy „elrejtőzhetnek”. Hogy ezeket a „finom” részleteket megérthessük és feltárhassuk a kutatott közösségben, fontosak a bizalomra építő együttélések (résztvevő megfigyelés), amely során a kevésbé látható tartalmak is feltárulhatnak a kutató előtt. További kapcsolódási lehetőségek adódnak az antropológus számára az említett identitás-meghatározás kapcsán, amelyben megjelenik a vallási közösséghez tartozás is, „kulturális harmóniában” állva a többi elemmel. Ez figyelmeztet arra, hogy a vallást mint kulturális rendszert a kultúra többi összetevőjével együtt kizárólag a teljes kultúrára fókuszálva vizsgálhatjuk.

A „térbeli identitás” másik megközelítési módja a „horizontális” mozzanat, amely a fenti közösségekhez való viszony „egymás mellett” elhelyezkedő különböző „színtereit” mutatja be. Ilyen színterek, dimenziók a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélése, a csoport-önkép, a kulturális identitás és nemzettudat, valamint a vallási identitás. Itt is megjelenik tehát a vallási identitás fontossága mint a komplex identitástudat olyan része, amely a többitől elválaszthatatlan, s így ezek nélkül nem is érthető, értelmezhető, s viszont ha a vallásosságot mint tudati kulturális rendszert elemezzük, akkor a többről is többet tudunk meg.

A vallás tehát a nemzeti identitás része, az említett „koncentrikus körök” példája kapcsán pedig úgy látom, hogy ezek az identitástípusok nem hierarchikus sorrendben állnak egymás „fölött” vagy „mögött”, hanem „felcserélhetőek”, nem feltételeznek egymást kizáró sorrendiséget, azaz leg-

alább annyira kontextus-függőek, mint kulturálisan meghatározottak, így bizonyos élethelyzetekben az egyén számára vallási önmeghatározása fontosabb lehet, mint nemzeti identitása. Főként, ha azt nézzük, hogy „a vallásosság és az identitástudat rokon fogalmak: mindkettő a lét alapvető kérdésére keresi a választ, mindkettő fontos szerepet vállal az egyén és az emberi közösségek identifikálásában, kötődései megerősítésében, értékei kifejlesztésében... a vallásosság egy önállóan vizsgálандó szuverén diszciplína”. (Gereben 1999: 128)

A szerző gondolatmenetéhez újból kapcsolódva, közös vajdasági kutatásunk is azért vette hipotézisként a vallásosság problematikáját (a fenti meglátások mellett) az identitás „alárendeltségében”, mert a vallás mint kulturális rendszer abban az összefüggésben foglalkoztat minket, amely „közeli rokonságba hozható a nemzeti azonosságtudattal” (Gereben 1999: 128).

Milyen nemzeti identitástípussal párosul a vallási önmeghatározás? Gereben szerint (1999: 128, 139; 2000: 70-77) a vallásosság önbesoroló kategóriái alapján (“kifejezetten vallásos”, „valamennyire vallásos”) a „nem vallásos” emberek nagyobb identitásbeli közömbösséget, míg a magukat „vallásosnak” vallók az átlagosnál jóval pozitívabb érzelmi hangoltságot mutatnak. Ugyanígy a nem (vagy „alig”) hívók közömbösebbek a nemzeti identitás kérdése iránt, ezzel szemben az istenhívók (a némi kételyekkel hívők is, sőt főleg ők) a „cselekvéses-vállalásos” identitástípushoz vonzódtak. „A rendszeresen imádkozók, de különösen a rendszeres (hetenként is) templomlátogatók pedig kitűnnek a nemzeti azonosságtudat pozitív beállítódású típusaiban”, tehát az „aktívabban” vallásosok, akiknek a vallás mint kulturális tartalom mélyebb jelentéssel bír az életében akár kognitív szinten (hitvallás-élmény), akár az életmód terén (vallásgyakorlás), általában a nemzeti identitástudatnak is „mélyebb, pozitívabb és aktívabb” formáit élik meg, melynek alapján „egymás kölcsönös erősítéséről, s egy tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságról lehet szó” (Gereben-Tomka 2000: 75).

A nemzettudat és a vallásosság egymásrautaltságát az is életben tarthatja, hogy a többségi nemzet más vallású, más felekezethez tartozik, mint a kisebbségi magyarság. S ez nemcsak Erdélyre igaz, hanem Kárpátalja és Vajdaság esetére is (Gereben-Tomka 2000: 76). Továbbá „a vallásosság, a vallásgyakorlat jelentősége a kisebbségi helyzetben felértékelődik, és az egyéni és csoportidentitás megőrzésében fontos szerepet vállal” (Gereben 1999: 129). Ezt támasztják alá azok a vizsgálati, amelyekből kiderül, hogy Magyaror-

szágon kisebb a vallásosság, mint a határon túl. Gereben Ferenc eredményeiből kiderül továbbá az is, hogy a magukat a „maguk módján vallásosnak”, illetve az „egyházhoz kötődő” vallásosnak definiálók közötti legnagyobb különbség a Vajdaságban található. Azaz a vizsgált hét, magyarok lakta régió közül a Vajdaságban a legmagasabb a „vallásos vagyok a magam módján” öndefiníció, míg a „vallásos vagyok, egyházam tanítását követem” az egyik legalacsonyabb (vö. Gereben 1999: 130-131).

A makrokutatás itt megáll. Felvázolja a jelenséget, de nem tárja fel a miérteket. A lehetséges válaszlehetőségeket az antropológusnak kell megtalálnia. Mélyinterjúk készítésével, a megélt mikrotörténetek elemzésével terepmunkánk egyik fő kérdése lehet e jelenség. Olyan aspektusokra is ki kell tértünk a kutatás során, amelyek talán elkerülték volna a terepmunka fókuszpontjait, ilyenek az értelmiségiek, „laikusok” bevonása is a kutatásba, tehát azoknak a személyeknek és környezeteknek a kutatása is, akik nem vesznek részt a nyilvános vallási életben, ennek megfelelően előtérbe kerülhetnek a nem egyházi formában megélt vallásosság dimenziói, a családi és privát környezet, valamint a társadalomtörténeti okok is. Utóbbi azért is fontos, mert az antropológiai munkák gyakran beleesnek abba a hibába, hogy az általuk látott-hallott jelenségeket egyfajta „jelenbeli állandóságnak”, csak akkor és csak arra a pillanatra érvényesnek tekintik, s megfeleledkeznek arról, hogy a vizsgált kultúrákat mint történetileg változó és társadalmilag meghatározott közösségeket tanulmányozzák (vö. Sárkány 2000: 89-101). Kérdéseink megfogalmazásakor és kutatásunk során elengedhetetlen tehát a szociokulturális környezet, a demográfiai, történeti és szociológiai háttér ismerete. S ezen ismereteket csupán a társadalomtudományos makrokutatásokból ismerhetjük meg, kutathatjuk „tovább”, és velük együtt.

Összegezve tehát az elmondottakat intenzív empirikus eredményeink a következő általános társadalomtudományos kontextusba helyezhetők. „Az antropológus eredményeiben azok összetett specifikuma, részletessége a fontos. Ennek a hosszú, főként (bár nem kizárólag) minőségi, erősen résztvevő jellegű és szinte megszállottan aprólékos, behatárolt területen végzett terepkutatás során szerzett anyagnak a segítségével egyfajta érezhető aktualitást lehet kölcsönözni azoknak a gigantikus fogalmaknak, amelyekkel a mai társadalomtudomány küszködik: legitimáció, modernizáció, integráció... Így nem csak az válik lehetővé, hogy realista módjára is konkrétan gondolkozzunk róluK, hanem – ami ennél is fontosabb – az is, hogy

kreatívan és képzeletgazdagon velük foglalkozunk” (Geertz 1994:191). Az antropológia egységese és nélkülözhetetlensége tehát abból adódik, hogy a történeti, filológiai vagy makrotudományos eredményekhez kapcsolja az általa kutatott egyedi mikrovilágokat, amelyek ezáltal kiegészíthetők, illetve megmutathatók hús-vér valóságukban, életükben a fent említett diszciplínák meglátásait. S ahogy ezeknek szükségük van az antropológusra, úgy az antropológus számára is kizárólagos ezen diszciplínák ismeretanyaga, mivel ezeket az eredményeket tudja „a bonyolult egyedi sajátosságokhoz kapcsolni”, hogy ezáltal képes legyen az „értelmezhető jelentős következtetéseket” levonni, a „látszólag jelentéktelen, ám igen sűrű szövevé tényekből” (Geertz 1994:96).

Az egyedi életvilágokat bemutató antropológus munkája úgy teszi kekké a legkülönbélebb tudományok interdiszciplináris körét (amely például a vallásosság, a határon túli magyar társadalmak vagy bármilyen más kulturális-társadalmi-történeti „objektumát” veszi körül), hogy az általa kutatott közösség „belső kategóriáinak” értelmezésével, bemutatásával segíti elő a velük együtt való gondolkodást. Meg kell azonban említenem, hogy területi korlátok miatt jelen írás is csak „általánosságokban” tudott többnyire beszélni. Arról, hogy az itt leírtak hogyan is jelennek meg konkrét példák során, azaz hogy az antropológiai mikromegfigyelések hogyan kapcsolódhatnak a szociológiai eredményekhez, egy, a közeljövőben megjelenő írásomban számolok be.²

BIBLIOGRÁFIA

- Geertz Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 1994
- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 1994
- Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vállásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai könyvek, 2000.
- Marót Károly: *Survival és revival*. In: *Ethnographia* 1-7., 1945.
- Papp Richárd: *Szakadékok és hidak. A magyar-román egymásmellett élés lehetőségei és stratégiai Hargita megyében*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 1998.; *Magyar zsidó revival?* Budapest, MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.
- Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 2000.

JEGYZETEK

- ¹ Egy oldallal később is találhatunk ilyen általánosnak tűnő kijelentéseket: „Gyakran mondjuk, hogy Erdélyben lassabban járnak az órák, mint másutt. Megőrződött a múlt, s csak vonakodva bontakozik a jelen.” „A változás jót is, rosszat is hozhat. Nehéz mérleget vonni. De arra érdemes törekedni, hogy a régi jót őrizzük s az új rosszat elkerüljük.” Túlzottan „summázott” véleménynek tűnik ez egy társadalomtudományi munkában, ahol az élő jelenségek komplex jelentésvilágait keresve nehezen ítélnénk bizonyos társadalmi jelenségeket, folyamatokat „jó-nak”, illetve „rossznak”.
- ² Lásd. a Fórum Társadalomtudományi Intézet, Nostra Tempora könyvsorozatának hamarosan megjelenő az *Ezredforduló* című konferencia-kötetét.

LAGZI GÁBOR

Átváltozások a lengyel nemzetiségi politikában és a kisebbségi kérdés megközelítésében (1944-1989)

Eugeniusz Mironowicz: Polityka narodowościowa PRL (A Lengyel Népköztársaság nemzetiségi politikája.) Białystok 2000. Białoruskie Towarzystwo Naukowe. 284 oldal.

A białystoki székhelyű Belorusz Történelmi Társulat legújabb kiadványát csak jó érzéssel veheti kezébe az olvasó, hiszen több éves kutatómunkának köszönhetően az utóbbi 50 év lengyel kisebbségpolitikája is fel lett dolgozva. Talán bagatell és jelentéktelen kérdésnek tűnhet a magyar olvasó számára a lengyel kisebbségekről szóló könyv, amely a második világháborút követő időszakkal foglalkozik, hiszen 1944-et követően a hivatalos lengyel propaganda azt hangsúlyozta, hogy létrejött az egynemzetiségű (és tegyük hozzá – egyvallású) ország, de hogy milyen áron és milyen tragikus eseményeket követően, azt Mironowicz könyve tárja elénk. Ez a könyv az egyre gazdagodó, a lengyelországi kisebbségekkel foglalkozó történetírás kitűnő munkái közé tartozik, ahol a szerző egyesíti a levéltári kutatások eredményeit az eddig megjelent, a témába vágó szakirodalommal. A szerző alapjába véve politikátörténetet ír, amihez segítségül a Legújabbkori Levéltár (Archiwum Akt Nowych) anyagai szolgáltak, főleg a Belügyminisztérium és a LEMP aktái. A könyv legnagyobb hiányosságai közé kell sorolnunk, hogy szinte teljesen hiányzik a kulturális élet jellemzése, a belső életükben végbement változások leírása, magyarán a kisebbségek mikroszkopikus vizsgálata. A levéltári munka azt vonta maga után, hogy a könyvben a len-

gyelországi kisebbségek úgy szerepelnek, ahogyan a hatalom látta őket. Ez a felülről való rálátás sok résztéma tárgyalását hiúsította meg, ez azonban nem von le a könyv értékéből. Azt is fel lehet róni a kötet szerzőjének, hogy a közép-európai változásokat megelőző 15 évet elnagyolta, igaz ez forráshiánnyal (is) magyarázható, és a kor jellemzésénél Mironowicz kénytelen volt a saját tapasztalataira támaszkodni (a szerző mellesleg belorusz).

Tudjuk jól, hogy a II. Köztársaság – a két világháború közötti Lengyelország – egyik legnagyobb és legkevésbé megoldott problémája a kisebbségi, nemzetiségi kérdés volt. Az ország lakosságának közel egyharmadát a nem-lengyel nyelvű lakosság tette ki. A kérdésnek több korabeli szakértője is volt (pl. Józef Piłsudski közeli munkatársa, Tadeusz Hołowko vagy Leon Wasilewski), akik tudományosan közelítették meg a kérdést, persze, ezeknek a munkáknak a politikai vetülete sem elhanyagolható. A lengyel historiográfia az 1970-es évektől kezdődően kezdte ledolgozni a több évtized során felhalmozódott hátrányát – tették ezt a történészek (pl. Piort Łossowski, Jerzy Tomaszewski, Ryszard Torzecki, Bronisław Makowski) a hivatalos propaganda ellenére (amely vagy azt hangoztatta, hogy bizonyos nemzetiségek – pl. a németek – nem is léteznek a lengyel állam területén, vagy egyszerűen agyonhallgatta a kérdést), de mindenesetre utat törtek a ma élő kutatók számára. A kisebbségkutatás reneszánszát az 1980-as évekre tehetjük, és ebben jelentős szerepet játszottak a kisebbségekhez tartozó személyek. Az 1989-es fordulatot követően már szabadon lehetett a témában publikálni, kutatni, amit segített a politikai szféra is (kiegyezés a szomszédokkal, az EU-tárgyalások megkezdése). A korszak jellemzője, hogy a lengyelországi kisebbségekhez tartozó szerzők túlhangsúlyozták az 1945 után a közösségeiken esett sérelmeket, a lengyel kutatók pedig az elnyomó politikára próbáltak magyarázatot találni (és részben így menteni fel a kommunista hatalmat). A szerző azon a véleményen van, hogy a kommunista hatalom kisebbségpolitikája a lengyel többségi társadalomban kedvező visszhangra talált, azaz a lengyelországi németek kitelepítése és az ukránok szét-szórása nem a lengyel társadalom akarata ellenére történt.

A szerző a könyv előszavában rámutat arra, hogy a kommunista korszakokban a lengyel hatóságok más-más kisebbségpolitikát folytattak az éppen aktuális érdekeknek megfelelően. A munka hét nagyobb fejezetre oszlik, az elsőkben a második világháború előtti korszak (1900-1944) nemzetiségi politikáját tekintette át a szerző, a másodikban a születő népi demokrá-

cia (1944-1947) nemzetállam felé mutató politikáját és gyakorlatát tárgyalja. A sztálinizmus korszaka (1948-1954) a szovjet modell másolását és adaptálását jelentette, az enyhülés rövid idejében (1955-1958) pedig a LEMP a kisebbségek mindenféle diszkriminációja ellen lépett fel, és a hatalom az állampolgári egyenlőség gondolatát hangsúlyozta. Az ötödik fejezete címe: „Mit tehetnek a kisebbségek a Párt javára?” (1959-1966). Az utolsó fejezet az 1967-től 1976-ig terjedő időszakot tekinti át. A szerző kényszerűségből hagyja abba kutatásait az Edward Gierek fémjelezte időszak végén, mert – mint írja – kevés tudományos értékkel bíró munka született az 1980-as forrongó időszakáról. Ezért itt kénytelen volt a saját tapasztalataira és a korabeli publicisztikára támaszkodni. Mironowicz a következő kisebbségeket vizsgálja könyvében: beloruszok, litvánok, németek, szlovákok, ukránok és zsidók (érdemes megjegyezni, hogy az utóbbiak a lengyel szakirodalomban és közvélekedésben – a magyar gyakorlattal eltérően – nemzeti közösségként szerepelnek, és nem kizárólag vallási csoportként), hiányoznak viszont a kisebb lengyelországi nemzetiségek, mint a románok, örmények, görögök, oroszok, csehek, tatárok.

Természetesen, nem hiányozhat a könyvből a lengyel kisebbségpolitika előzményeinek a rövid politikai-szellemi bemutatása. Az első világháborút megelőzően a megszállt lengyel területek elitje tisztában volt a volt Rzeczpospolita területén élő kisebbségek fontosságával, és látták, hogy a lengyel nemzeti törekvések gyakran homlokegyenest ellentétben állnak a litvánok, a beloruszok és az ukránok akaratával és törekvéseivel, bár a lengyelek maguk is kisebbségben voltak megszállt országokban, de a felosztó hatalmak bizonyos kérdésekben nem függetleníthették magukat a lengyelek állásfoglalásától. A korabeli lengyel kisebbségi kérdésben a legegységesebb programmal a Nemzeti Demokrata Párt lépett fel. A párt vezetője, Roman Dmowski koncepciójában az intoleráns nacionalizmus jegyeit fedezhetjük fel: a litvánokat, a beloruszokat és az ukránokat „rosszabb fajtájú” lengyelnek gondolta. Úgy vélte, hogy ezeket a kisebbségeket teljesen asszimilálni lehet (és kell is) a lengyel nemzetbe, mert Dmowski a politikai nemzet kategóriájában gondolkodott, és mint ilyenben, nem volt hely a kisebbségek számára. Az ehhez vezető modellt a Litván Nagyfejedelemség nemességének az asszimilációjában találta meg. Az elképzelés végső eredményeként a Rzeczpospolita keleti végeinek (az ún. Kresy) bekebelezését (az inkorporációt) tűzte ki, ami egyben az ott élő, nagy többségében ukrán és/vagy

belorusz lakosság beolvasztásával járt volna együtt. Az asszimilációra alkalmatlannak minősítette a zsidókat, és a lengyel társadalomtól el kívánta őket szigetelni. Dmowskiék számára a fő ellenségek mégis a németek voltak, politikai, gazdasági és szellemi értelemben veszélyesebbnek ítélte őket, mint a másik megszállót, az oroszokat. Dmowski a nagy keleti szomszédokkal még egyezkedni is hajlandónak mutatkozott.

Józef Piłsudski szocialista pártja másképpen látta a kisebbségek helyzetét és szerepét, úgy gondolták, hogy a lengyeleknek minden eszközt meg kell ragadniuk annak érdekében, hogy a cári birodalmat gyöngítsék, s ebben a koncepcióban nagy szerepet szántak a legközvetlenebb keleti szomszédok önállósodási törekvéseinek. A litvánok, a beloruszok és az ukránok a szocialisták számára potenciális szövetségesnek számítottak a cári despotizmus elleni küzdelemben. Piłsudski föderációs elképzelései azt tartalmazták, támogatni kell a litván, belorusz és ukrán nemzeti államok megszületését, és ezeknek az országoknak a lengyel államhoz szoros (politikai, gazdasági, katonai) szövetség formájában kellett volna csatlakozniuk, hiszen ezek a nemzetek csak a lengyelek segítségével érhetik el (és élhetik meg) a nemzeti önállóságukat, vélte Piłsudski. Ilyen módon ezen ütközőállamok segítségével el lehet vágni Lengyelországot az orosz birodalomtól. A szocialisták másfajta megoldási lehetőségre nem is gondoltak, ami azt jelentette, hogy nem számoltak azzal, a litvánok, a beloruszok és az ukránok esetleg másképpen képzelik el a jövőjüket.

1918-ben megszületett a lengyel állam. Hiába lett Piłsudski a független Lengyelország egyik létrehozója, az állam kisebbségpolitikája nagymértékben Dmowski elképzelésein alapult. De a lengyel kisebbségek nem kívántak áldozatul esni a lengyel nacionalizmusnak, amit az 1918-1920-as események jól példáltak: a litvánok és az ukránok határozottan (ami komoly fegyveres konfliktus kirobbanását jelentette), a beloruszok kevésbé egyértelműen jelezték és képviselték nemzeti szándékaikat.

Az 1921 és 1926 közötti lengyel kormányok kisebbségpolitikáját visszaélések, túlkapások jellemezték, főleg az oktatás és a nyelvhasználat területén. Az ilyenfajta visszaélések közé kell sorolnunk a 1921-es és 1931-es népszámlást is, ahol tendenciózus módszerekkel próbálták csökkenteni a nem lengyel népesség számát (pl. az ún. tutejszy [itteni, helyi] kategóriájának bevezetésével, ami a gyakorlatban egyet jelentett a belorusz lakosság számának megapasztásával). Így is a lakosság egyharmadát kitevő kisebbségek állandó

állásfoglalásra készítették a lengyel politikai erőket, és az ügy elsőrendű fontosságából fakadóan egyetlen felelősen gondolkodó lengyel politikus sem hagyhatta figyelmen kívül ezt a problematikát. A korabeli pártok többsége a nemzeti vagy állami asszimiláció mellett foglalt állást (ez főleg a szláv kisebbségekre vonatkozott).

Az 1926-os májusi fordulatot követően Piłsudski és csapata úgy látta, írja Mironowicz, hogy keményen, de igazságosan kell kezelni a kisebbségi kérdést, s így a lengyel nyelvet dominánssá kell tenni a nemzetiségek lakta vidékeken, ily módon elősegíteni a beloruszok és az ukránok asszimilálódását. Piłsudski személyi garancia volt az ilyen, a korabeli lengyel viszonyokhoz képest mérsékelt politika folytatására, de halála után a hatalomhoz jutó belwederi (az elnöki palota) kör több nemzeti demokrata ötletet ültetett át a mindennapok gyakorlatába (pl. belorusz intézményeket csuktak be, 1938-ban pedig Volhínia és Poleszje területén a lengyel katonaság ortodox templomokat rombolt le). A második világháború alatt a kisebbségi kérdés még mindig napirenden volt, igaz, a probléma tárgyalása háttérbe vagy külföldre (londoni kormány) szorult. A zsidók elpusztítását az összes hazai és emigrációs politikai mozgalom elítélte (még a nacionalista vonulat képviselői is), de ebben a részvétben benne volt az a félelem, hogy a zsidók után a lengyelek következnek.

A második világháborút közvetlenül követő időszakban a lengyel nemzetiségi politikát az jellemezte leginkább, állítja Mironowicz, hogy az anyaországhoz való viszony tükröződött a lengyelországi kisebbségek iránti politikában. Lengyelország helyzetét bonyolította, hogy a háborús pusztítás mellett a nagyhatalmi döntéseknek köszönhetően a lengyel állam területe és lakossága alapvetően megváltozott, a határok nyugatra tolása lehetőséget adott a hatalmat megszerző kommunista hatalom számára, hogy „megoldják” a kisebbségi kérdést: az egynemzetiségű új szocialista Lengyelországnak ellentétben kellett állnia a sok gonddal (így nemzetiségivel is) küszködő „burzsoá” II. Köztársasággal.

A háború utáni közvetlenül jelentkező, a litván és a belorusz nemzetiségekkel kapcsolatos kérdéseket alapjában véve a lengyel adminisztráció a közömbösség és a nagyfokú tájékozatlanság mellett gyors asszimilációval és lakosságcserevel (repatriáció) kívánta megoldani, ezeket a folyamatokat a litvánok esetében pedig a kicsiny, pár ezres létszámuk, míg a beloruszok esetében a diffúz nemzettudatok segítették volna. Az ukrán kérdést nem le-

hetett ilyen könnyen megoldani, hiszen a háború során a nacionalista, jobboldali katonai alakulatok (akik egyben az önálló ukrán államért harcoltak szinte mindenkivel: a Vörös Hadsereggel, a Honi Hadsereggel, a Wehrmachttal, a partizánokkal) az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) vezetésével vérengzéseket hajtottak végre a keleti végek lengyel lakossága ellen. A lengyel kormány a háború befejezése után nem sokkal lakosságcsere egyezményt írt alá az ukrán féllel. Az ukrán kisebbséghez tartozók eleinte önkéntes alapon hagyták el az országot, majd a lengyelek által bevezetett adminisztratív és gazdasági szankciók nyomására. Helyükre a Szovjetunióból kitelepített lengyelek kerültek. 1947-ben már nem lehetett a nemzetközi szerződések értelmében repatriálni, s a lengyel hatóságok azt a megoldást választották, hogy az ukránokat az országon belül szórják szét, és ehhez az adta az ürügyet, hogy az ukrán partizánmozgalom még 1945-1946-ban is aktívnak mutatkozott Lengyelország területén. Az akció, amely a „Visztula” fedőnevet kapta 1947 áprilisában kezdődött és a hadsereg, milícia és a belbiztonsági alakulatok hajtották végre. Közel 140 ezer ukrán nemzetiségű lakost telepítettek ki Lengyelország dél-keleti vidékeiről és szórtak szét a Német Birodalomtól megszerzett vidékeken, az ún. Visszaszerzett Területeken. A szerző szerint ebben kettős cél vezérelte a lengyeleket: egyrészt az UPA lába alól kívánták kihúzni a talajt az őket támogató lakosság kitelepítésével, másrészt a szétszórás az ukránok gyors asszimilációját volt hivatott elősegíteni (ezt szolgálta, hogy az ukránok egy településen belül nem érthették el a lakosság 10%-át, a szárazföldi határtól 50 km, a tengeritől pedig 30 km távolságban telepítették le őket). A kitelepítetteket három kategóriába sorolták: „veszélyes”, „gyanús” vagy „lojális”, de a gyakorlatban ezek a kitételek nem jelentettek különbséget – minden ukránt hasonlóképpen (azaz kegyetlenül) kezeltek. 1946-ban betiltották az ukránok nemzeti egyházát, a görög katolikust, s így a keleti rítus követői kénytelenek voltak a római katolikus templomokat látogatni.

Az új rendszer számára – állítja a szerző – a németek jelentették a legnagyobb problémát. Az új határokon belül 3,5 millió német került, és a nagyhatalmak megállapodása értelmében a Lengyelországból való kitelepítés várt rájuk. A lengyel társadalom ezt a döntést helyeselte, mert a németek háborús rémtettei a lengyel lakosság jelentős részében a kollektív büntetés elképzelését támogatta. A helyzetet bonyolította, hogy nem lehetett pontosan megállapítani, ki is lehetett német nemzetiségű, hiszen a Lengye-

lországhoz újonnan került területen számos kettős identitású népcsoport élt, emiatt az ún. autochton lakosság (sziléziaiak, kasubok, warmiaiak, mazúrok) nemzeti hovatartozását a verifikációnak (nemzeti igazolás) kellett eldöntenie. Ők jelentették a hatalom számára az „Ezer éves” határok igazolását, hiszen fel kellett szabadítania a német iga alatt szenvedő „lengyeleket”: állampolgárságot kaptak (amit a német nemzetiségűektől automatikusan megvontak), és új „nemzeti identitást” – egyértelműen a lengyelség mellett kellett dönteniük, ami egyben a határmenti helyzetükből fakadó kettős kötődésű (lengyel-német) azonosságtudatuk megcsonkítását is jelentette. A nem verifikált személyeket kitelepítették, helyükre a keleti végekről származó lengyelek kerültek. 1949-ig a területet közel 3 millió német hagyta el, helyükre 1,8 millió repatriáns és 2,2 millió Lengyelország központi vidékeiről származó lengyel került.

A lengyel kisebbségek közül a zsidók helyzete volt a legösszetettebb: ez volt az egyetlen kisebbség, amelyet a hatalom közvetlenül a háború után hivatalosan elismert és támogatott, ebben szerepet játszott – az elszenvedett sérelmek és veszteségek enyhítése mellett – a Nyugat felé közvetített propaganda is. Ennek ellenére elindult a közösség kivándorlása, amelyet felerősített az 1946 júniusában kitört kielcei pogrom. Mint utólag kiderült, a pogromot, amelynek 42 zsidó származású áldozata volt, a lengyel belügyi hatóságok a szovjetekkel együttműködve provokálták ki, de mindez találkozott a helyi lengyelek antiszemita érzéseivel. A kiépülő zsidó szervezeteket az államhatalom 1948-ra elsoványította, betiltotta vagy a saját céljaira fordította.

1948-ra – a szocialista blokkhoz hasonlóan – Lengyelországban is befejeződött a „hatalom megragadása” (Czesław Miłosz): a kommunista párt monopolizálta hatalmát. A nemzeti kérdést, s így a nemzetiségit is, a szőnyeg alá söpörték, de a sztálinizmus alatt – állítja a szerző – valamelyest távolodtak a döntéshozók az egyértelmű megszorító politikától, és a proletár internacionalizmus jelszava alatt egységesíteni próbálták a problémák kezelését. A litván kisebbséggel, amely az 1950-es évek elejére 7 ezer főt tett ki, még helyi szinten sem foglalkoztak, a beloruszok esetében a hatalom az anyanyelven történő iskoláztatás kiépítésére és a folklórtevékenység felélesztésére törekedett, bár az ehhez a kisebbséghez tartozók nem szívesen vallották be származásukat. Az új rendszer a társadalmi felemelkedés lehetőségét nyújtotta a beloruszoknak, azon az áron, ha „elfelejtik” nemzeti gyökereiket. Az ukrán lakosságot még az áttelepítések után is diszkriminálták (a

legelhanyagoltabb megművelhető területeket kapták meg, a régi lakhelyükön maradt vagyonukat – erdőket, földeket, legelőket – pedig az államkincstár vette kezelésbe). A hivatalos propaganda az ukránokat banditáknak, terroristáknak, erkölcsöt nélkülöző embereknek állította be. 1949-re befejeződött az autochton lakosság verifikálása és a német nemzetiségűek kitelepítése, és olyan hangok is felbukkantak, amelyek szerint a német kérdést humanusabban kellene kezelni (szerepet játszott ebben az is, hogy megszületett az NDK, illetve az a tény, hogy a német nemzetiségű szakemberek elhagyták már az országot, s ez a sziléziai iparvidék termelési mutatóit veszélyeztette). Az autochtonok által lakott területen „repolonizációs” akciót hajtottak végre, azaz a területnek lengyel jelleget adtak (utcanevék, a személynevek átkeresztelése), és az ott élőknek meg kellett tanulniuk, hogy semmi közük nincsen (mert nem is lehetett) a németekhez vagy a német kultúrához, a nyelvhez. A helyi lengyel adminisztráció tájékoztatlansága a rejtett vagy nyílt németellenességgel párosult. A hatalom és az autochton lakosság között keletkezett feszültséget úgy próbálta Varsó tompítani, hogy a család-egyesítés jelszavával számukra időről időre az NDK-ba, ritkábban az NSZK-ba kiutazási engedélyt adtak. A zsidók egy részét szintén emigrációra kényszerítették, de a párttagok, diplomások nem élhettek ezzel a lehetőséggel.

Az 1950-es évek politikai olvadása a lengyelországi kisebbségek számára a viszonylagos szabadság szellemét hozták meg, de ezzel együtt – a szerző szerint – feltámadt a teszthalál állapotából a lengyel nacionalizmus és az antiszemitizmus. Ez az a korszak, amikor a kisebbségek létrehozhatták társadalmi-kulturális szervezeteiket, ami egyfelől a kisebbségek feletti állami kontrollt volt hivatott elősegíteni, másfelől kétségtelenül, vélekedik Mironowicz, hozzájárult a nemzetiségi kultúra fejlődéséhez. De ami ennél is fontosabb: a hatalom ezzel a gesztusával hivatalosan is elismerte, hogy Lengyelországban léteznek nem lengyel származású személyek is. Ezek a szervezetek a kommunista párt érdekeit képviselték, és a politikában csak bizonyos játéktérrel rendelkeztek.

Az 1956-ban Puńsk városába kitört, a templomban használatos litván-lengyel nyelvi vitát a párt arra használta fel, hogy bebizonyítsa: a lengyel klérus diszkriminálja a litván kisebbséget, ugyanakkor a városban anyanyelvi gimnázium nyílt meg. A beloruszok a saját iskoláik bezárását követelték a helyi hatalomtól, mondván „a belorusz nyelv ismerete nem ad annyi hasz-

not, mint az orosz vagy a lengyel nyelv”. A belorusz iskoláztatás szétforgácsolódásának a folyamata – paradox módon – a hatalom unszolására állt meg. Az olvadás időszakában a lengyelországi nemzetiségek közül az ukránok tapasztalták meg a legnagyobb változásokat. Megindult lassan a szülőföldre való visszaszívárgás. A németek esetében ez az időszak a családgyevisítés korszaka, a folyamatot pedig az NSZK-ban tapasztalható jólét és anyagi biztonság katalizálta. Csak 1958-ban 8 hónap alatt 105 ezer német nemzetiségű személy hagyta el az országot (s a kiutazáshoz szükséges papírok beszerzése pedig a korrupció melegágyának bizonyult). A zsidók esetében az 1950-es évek változásai ellentétes módon csapódtak le: az antiszemita megnyilvánulások száma megnövekedett (szerepet játszott ebben, hogy a sztálinista pártvezetésben számos zsidó származású ember, pl. Jakub Berman vagy Hilary Minc, volt), de ez egyben aktivizálta az addig passzív zsidó köröket.

Az 1960-as évek elejére – írja a szerző – a kisebbségi szervezeteknek meghatározott szerepet kellett betölteniük: a LEMP álláspontját, programját kellett képviselniük a kisebbségi közösségekben. A LEMP III. kongresszusa monopolizálta a lengyel társadalom politikai és kulturális életét. Ennek megfelelően az 1960-as évektől visszaszorult a kisebbségi nyelven való oktatás (főleg a beloruszoknál és a szlovákoknál, de a folyamat az ukránoknál is jelentkezett). A párt körökben helyeselték ezt, mondván ez egy olyan természetes jelenség, amely során a nemzeti kisebbségek „integrálódnak a lengyel nemzetbe”. (A szerző szerint a Szovjetunióban, az Ukrán és a Belorusz SZSZK-ban is hasonló jelenség ütötte fel a fejét, csak ott az oroszosítás volt az eszköz a „szovjet nemzetbe” való beolvasztáshoz.) A legtöbb gyanakvást az ukránok szolgáltatták – nacionalizmust sejtettek a lengyel hatóságok az ukrán lapokban, szervezetekben, az értelmiségi és a paraszti körökben, aminek az lett a következménye, hogy az ukrán kisebbséget még szorosabb ellenőrzés alá vonták. A zsidók iránt is kitapintható volt a bizalmatlanság, ez a korabeli feszült közel-keleti helyzet eredményének is tekinthető. Mindez ahhoz vezetett, hogy a zsidó származású embereknek állandóan bizonyítani kellett a lengyel államhoz és párthoz való lojalitásukat. Ebben az időben folytatódott az autochton lakosság kitelepülése, amit a hivatalos lengyel álláspont a „német revíziós propaganda” eredményének tudta be, pedig a statisztikák szerint nem is létezett németiség a lengyel államban. A valóságban bebizonyosodott, az autochton lakosság gyors asszimilá-

cióját előírányzó politika kudarcba fulladt és az nem vezetett sehová (pontosabban az NSZK-ba).

A legnagyobb megrázkódtatást a zsidóknak kellett elszenvedniük az 1960-as években. Valóságos hisztéria keletkezett az 1967-es arab-izraeli háború kapcsán, a lengyel belügy (és annak vezetője, Mieczysław Moczar) próbálta elhinni és másokkal elhíttetni, hogy ebben a konfliktusban Lengyelország közvetlen fenyegetésnek van kitéve. Változás volt az 1940-1950-es évek fordulójához képest, hogy már nem csak rossz és jó zsidó létezett, hanem *ab ovo* minden zsidó rossz lett. Ez ürügyet szolgáltatott arra, hogy zsidó származású személyeket távolítsanak el a pártból, a hadseregből, valamint az adminisztrációból. Egy ártatlannak induló egyetemi tüntetés 1968 márciusában tragédiába torkollott: a tüntetőket „cionistáknak” aposztrófálták, és állami szintű anticionista (pontosabban: antiszemita) kampány vette kezdetét. A „szégyenteljes március” (ahogyan az 1990-es évek lengyel publicisztikájában ennek az eseménysorozatnak a neve meghonosodott) folyománnyaként 1968 és 1971 között közel 15 ezer zsidó (és családtagjaik) hagyta el az országot. *„1968 a zsidók Lengyelországból való kiűzetésének az éve, az az esztendő, amikor véget ért az a valami, amit lengyel zsidóságnak nevezhetünk”* – írta az események egyik szemtanúja. A miértekre csak válaszolni próbálgatnak a szakértők. Mironowicz egyik lehetséges magyarázata, hogy a lengyel hatóságok ilyen módon kívánták feloldani a kommunista rendszer során keletkezett feszültségeket, de ez persze nem menti fel az antiszemita kártyát játszó államhatalmat.

Összegzőképpen: a Lengyel Népköztársaság álságos (mert internacionalizmust hirdetett, de valójában asszimilációt folytatott) és kiszámíthatatlan kisebbségpolitikája a legkomolyabban a belorusz lakosságot sújtotta: az 1980-as évek elejére csak minden negyedik Białystok környékén élő ortodox vallású személy vallotta magát belorusz nemzetiségűnek. Az ukránok – a szétszórattatás miatt – szintén ki voltak téve a gyors asszimiláció veszélyének, de ez a folyamat kisebb mértékben változtatta meg ezt a közösséget. Az autochton lakosság ellengyelesítének politikája csődöt mondott, amit bizonyít a több hullámú emigráció is. Azok a zsidók, akik maradtak Lengyelországban, erőteljesen asszimilálódtak. A szerző ezekkel a szavakkal fejezi be a könyvét: *„A lengyel államhatalom kisebbségpolitikájának eredménye mind a lengyel államra, mind a lengyelországi kisebbségekre nézve kedvezőtlen volt. Mind-egyik kisebbségi csoport az áttelepítések, az emigráció vagy az asszimiláció követke-*

tében veszteséget szenvedett, miközben az állam elveszítette több százezer, gyakran igen aktív állampolgárát. [...] Eközben nem sikerült megszüntetni sem a nemzeti előítéleteket, sem a xenofóbiát, és az iskolákban a történelmi ismeretek helyett nemzeti mitológiát oktattak.”

A könyvben foglaltak ismerete elengedhetetlen a mai lengyelországi kisebbségek helyzetének megértéséhez, ám nem csak önazonosságuk problémájának tekintetében, hanem sokszor Lengyelország szomszédjaihoz fűződő viszonyának értelmezésében, elemzésében is (pl. elég a lengyel-litván vagy a lengyel-ukrán kapcsolatokra gondolni). A lengyelek és a kisebbségek viszonyrendszerének megromlását a háború utáni időkre tehetjük, amit csak felerősítettek a háború előtti és alatti tragédiák. Ezek az események egészen a 1990-es évekig akadályozták a lengyelek és a szomszédok kiegyezését – s a történelem sebeinek begyógyítása nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a korszak eseményeit hozzáértő szakemberek tárták fel és magyarázták a nagyközönségnek.

A nemzeti mitológiával való leszámolás és a múlttal való szembenézés (ebbe beletartozik a szomszédokkal való kiegyezés is) a mai lengyel valóság feladata. Számos jel mutat arra, hogy a felelősen gondolkodó lengyelek nagy része belátta: Lengyelország abban a politikai, geopolitikai és gazdasági helyzetben van, hogy rendezze történelmi örökségének fájó pontjait. A múlt hiteles feltárásának egyik példája Eugeniusz Mironowicz könyve.

BENCSIK PÉTER

Határ menti regionális együttműködés? *Gondolatok egy konferencia kapcsán*

„**A** határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai – lehetőségek az EU-integráció kapcsán” címmel rendezett tanácskozást az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) a Friedrich Naumann Alapítvány és a Soros Alapítvány támogatásával 2001. február 16-án Győrött. Kétség nem férhet a témakör aktualitásához: manapság szinte minden hírben szerepel az EU, a regionalizálás kérdése, vagy éppen a határokon átnyúló kapcsolatok problémája. Nagy érdeklődéssel vártam tehát magam is a konferenciát, annál is inkább, mert a határ menti regionális együttműködések témájáról leginkább az érintettek, a (nagy részben valóban a határ mentén elhelyezkedő) regionális kutatóintézetek munkatársai számolhatnak be a leghitelesebben. A résztvevő előadók közt azonban a kormány képviselői is jelen voltak, ami szintén mutatja a kérdés jelentőségét. A rendezvény egyébként részét képezte egy konferenciasorozatnak, amit az MTA RKK rendez. A különböző témájú tanácskozásoknak mindig más város a helyszíne. (A győri összejövetel előtt Kecskeméten az agrárium kérdéseivel foglalkoztak.) Sajnos a konferencia – véleményem szerint – egészében nem teljesítette az előzetes elvárásokat, csak néhány előadónak sikerült új szempontokat felvillantania és ezzel a közönség figyelmét felkeltenie.

A győri programot Tormássy Zsuzsanna, a Friedrich Naumann Alapítvány magyarországi vezetője nyitotta meg, röviden ismertette egyben az alapítvány tevékenységét is. Az első előadó Rechnitzer János professzor volt, aki igazi bevezető előadást tartott: a téma igen alapos ismeretéről tett tanúbizonyosságot és annak elméleti problémáit járta körül tudományos alapossággal. Emiatt ezt az előadást indokolt részletesebben ismertetni. A ki-

adott programban jelzett címtől kissé eltérve, Rechnitzer előadásának címe „Határ menti regionális együttműködés, mint az együttélés új irányai a Kárpát-medencében” volt. Nagyon helyesen arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek a kialakuló együttműködések módosíthatják a szomszédos országok közti korábbi viszonyt is. Magyarország esetében több sajátosság eltérően alakítja, alakíthatja ki ezeket az újfajta kapcsolatokat. Ezek közé tartozik az, hogy szomszédaink döntő része nem kerül be az EU-bővítés első körébe, s így „kapuország-helyzet” alakul ki. A másik nagyon fontos tényező a határon túli magyarság nagy száma. A regionális együttműködés előtt Magyarországon is, de egész Közép-Európában jelentős nehézségek is tornyosulnak:

- periféria érintkezik perifériával, tehát az e régiók közti kölcsönhatás viszonylag csekély mértékben segíti elő az érintett térségek fejlődését;
- eltérő intézményrendszerek működnek a határ két oldalán, ezért nehéz összehangolni az együttműködést (úgy is fogalmazhatunk, hogy jogharmonizáció mellett „intézményharmonizáció” is szükséges lenne);
- a határ két oldalán levő regionális központok egymással versenyeznek (pl. Szeged és Arad; Miskolc és Kassa; Debrecen és Nagyvárad stb.) a centrum-szerepért;
- végül pedig tovább élnek a régi félelmek és beidegződések, amelyek inkább a nemzeti elzárkózást választják a nemzetközi együttműködéssel szemben.

A problémák súlya miatt rengeteg teendő vár még ránk; előadása utolsó részében Rechnitzer János ezeket foglalta össze. Elkülönítve beszélt a nemzeti, a regionális és lokális, illetve az intézményi szinten előttünk álló feladatokról. A nemzeti szintű feladatok közé sorolta többek közt a magyar-magyar kapcsolatok rendezését és az EU csatlakozási tárgyalásokon a sajátos magyar adottságok érvényesítését. A regionális és lokális szinten a meglévő korlátok lebontása a legfontosabb (fizikai korlátok – pl. infrastruktúra; pénzügyi korlátok; kompetencia-korlátok; politikai és gazdasági korlátok – pl. protekcionista intézkedések, vagy éppen a Bős-Nagymaros jellegű nemzetközi viták). Végül, intézményi szinten arra lenne szükség, hogy ne csak látszat-kapcsolatok alakuljanak ki és működjenek (ez jellemzi a legtöbb mai eurorégiót is), hanem valódi együttműködés valósuljon meg. Jellemző, hogy ezeknek a szerveződéseknek még a jogi státusza is rendezetlen, s így nem tudni, hogy a határokon átnyúló szervezetek jogi személynek, vagy egyesületnek tekinthetők-e.

Előadásának zárásaként a jövőbeli elemzési szempontokat vette sorra, mintegy kutatási programot tárva a kollégák elé. Ezek közül az általam legfontosabbnak tartott pontot emelném ki: forgatókönyvet kell kidolgozni az EU-csatlakozás utáni helyzetre.

Az elméleti kérdések felvillantása valóban jó bevezető előadás volt, s ezután a közönség arra számíthatott, hogy a felvetett problémák megoldásának gyakorlati megvalósulásáról, vagy legalább annak megindításáról hallhatunk a továbbiakban. Erre a következő délelőtti előadók még részben kísérletet is tettek. Ekkor hangzottak el az egyes minisztériumok képviselőinek előadásai (a külügyi, az agrár és a gazdasági tárcáktól érkeztek előadók). Ezek között hallhattunk többnyire formális, általánosságoknál maradó előadást is (Grúber Károly), valamint két, inkább technikai jellegű, azaz a minisztériumok projektjeit, támogatási rendszerét ismertető beszédet is (Virág Péter és Csordás László). Közülük elsősorban Virág Péter keltette fel a figyelmet, aki a Phare CBC projektjét mutatta be. Felhívta a figyelmet arra, hogy ezen belül a jövőben az ún. kisprojektek arányát erősen növelni fogják; az azonban egyelőre kétes, hogy a civil szervezetek vajon eléggé felkészültek-e arra, hogy ezt a jelentős támogatási lehetőséget ki tudják használni. Itt tehát akár az is előfordulhat, hogy a rendelkezésre álló keretet nem tudják szétosztani. Úgy tűnik azonban, hogy a kormány és az EU a maga részéről mindent megtesz annak érdekében, hogy a bevezető előadásban is megemlített pénzügyi korlátok ne álljanak akadályként a határ menti együttműködések előtt. Csak remélni lehet, hogy végül is a keretet teljes egészében ki lehet osztani. A projekt céljai közt épp a közvetlen és emberközeleli határ menti kapcsolatok erősítését, a fejlesztési programok beindítását és támogatását nevezte meg az előadó. Összességében azonban a minisztériumok képviselői is kissé csalódást okoztak, hiszen a Phare, az Ispa és a Sapard programok kezelése révén ennél több ismerettel és tapasztalattal rendelkeznek, mint amiről itt hallhattunk. Talán érdemes lett volna e téren több előadót is megszólaltatni.

Varga Mariann a West/Nyugat-Pannonia Eurégió két esztendejét ismertette. Az együttműködés egyik fő érdekessége a neve, amely szándékosan nem eurorégió, hanem eurégió. Az előadó két szempontból is „hazabeszélt”: egyrészt az eurégióban a konferenciának otthont adó Győr és Győr-Ménfőcsanak megye is tag, másrészt azért, mert a megyei önkormányzati hivatal dolgozójaként bizonygatta, hogy az eu(ro)régiókban az önkormányzatoknak nagy szerepe kell legyen.

Az egész konferencia alatt a legnagyobb figyelmet és legélénkebb érdeklődést Kobolka István előadása váltotta ki. Témája a határon átnyúló együttműködések, a schengeni szerződés és a biztonságpolitika közti kapcsolatok vizsgálata volt. Jó lett volna, ha a tanácskozáson több ehhez hasonló előadás elhangzik, hiszen a határ menti együttműködés egy sor távolabbi szférára ugyanúgy hatással van, illetve lesz, mint ahogy a biztonságpolitika számára is új kihívásokat jelent. Ezekről (pl. kultúra, tudomány, egészségügy stb.) azonban a konferencián nem volt szó. Nem véletlen, úgy gondolom, hogy mind a konferenciateremben, mind a szünetben Kobolka Istvántól kérdezték a legtöbbet a jelenlevők. Rátérve most már magára az előadásra: Schengen következményei gyökeresen új helyzetet fognak teremteni több okból is. A szigorúbb ellenőrzést kívánó külső schengeni határok hossza Magyarországon 1786 km lesz, emellett mindössze 450 km az ellenőrzés-mentes belső határ (Ausztria és Szlovénia felé). Ezzel együtt 2-3 millió magyar kerül a külső határon túlra. A szigorítások tehát a magyarokat fogják legerősebben sújtani. Ezek szinte közhelyszerűen ismert tények, de emellett Kobolka rámutatott arra is, hogy a schengeni szerződés igen jelentős része a bűnüldözéssel foglalkozik. Lehetővé teszi pl. a nyomozószervek idegen országon belüli ténykedését is. (Hogy ez mennyire nagy jelentőségű, azt jól jelzi a történelmi tény: Szerbia épp azon pontokat nem fogadta el a Monarchia ultimátumából 1914 júliusában, melyek a K.u.K. közegek szerb területen való nyomozását követelték.) A 21. század kihívásai nagyon is indokoltá teszik ezt: az előadó megdöbbentő adatokat tárt a konferencia elé a nemzetközi migrációról, drog- és leánykereskedelem magyarországi „aktivitásáról”. A bűnözők könnyen megpróbálhatják tevékenységüket határmenti együttműködésként feltüntetni, és ez ellen csak határmenti rendvédelmi kooperációval lehet már ma is védekezni.

Az, hogy végül is a konferencia egésze csalódást jelentett, elsősorban a délutáni előadásoknak „köszönhető”. Pedig épp itt szólaltak fel azok, akik az ország különböző regionális kutatóintézeteiben dolgoznak és határ menti együttműködési projektekkel foglalkoznak, illetve ezeket kutatják. Mindegyik előadó egy-egy határszakasz regionális együttműködését kívánta elemezni. Általában mindegyikük egy-egy szomszédos országgal foglalkozott, kivéve az első két előadót, akik a szlovén-osztrák és nyugat-szlovák szakaszt együttesen, illetve a kelet-szlovák határt külön vizsgálták meg. E felosztás logikus is, hiszen – ahogy Hardi Tamás is helyesen rámutatott – a szlovén-

osztrák-nyugat-szlovák határszektorok körüli kistérségek Magyarországon dinamikusan fejlődő körzetek, míg az összes többi határ menti terület inkább elmaradott térség.

A délutáni csalódás első oka az volt, hogy innentől kezdve a konferencia átalakult tisztán gazdaságföldrajzi jellegű elemzéssé, holott a határ menti kapcsolatoknak, azt hiszem, alapvetően ennél több kérdést kellene érinteniük. Ráadásul némelyik előadás még a tudományosság látszatát is messze elkerülte. Ilyenkor az volt az érzésem, hogy közepes tudásszintű egyetemi hallgató kiselőadását hallgatom. Az egyik előadó több alkalommal is mondta a földrajzosok számára fülsértő „X. megye alatti/attól lefelé eső stb. határszakasz” kifejezést, ami helyesen úgy hangzana, hogy a „megyétől délre eső határszakasz”. Szemre tetszetős ábrákat, térképeket mutattak be az előadás során, csak ehhez nem párosult érdemi mondanivaló. Természetesen lehet, hogy egy szélesebb nagyközönségnek ez megfelelő lett volna, de a hallgatóság döntő része inkább szakember és kutató volt, akik a közhelyszerű előadásoktól láthatóan nem voltak elragadtatva. Úgy tűnt, hogy a régi, mára nagyrészt elavult gazdaságföldrajzi módszerekben megcsontosodott előadókat hallottunk, habár egy részük kora szerint kimondottan fiatal volt. Talán az itt előadók egy része is érezhette, hogy ezek a prezentációk kilógtak a sorból. Erre utalt az is, hogy valaki megjegyezte: Schengen hatásairól és kihívásairól új tanácskozást kell majd tartani. Azt hiszem, nem vagyok egyedül, de én már erre a konferenciára is úgy érkeztem, hogy ennek megvitatására számítottam. E véleményemet azóta több akkori résztvevő is megerősítette. Kár, hogy végül ilyen utóízzel hagytuk el a konferenciát. Tipikusan igaz most is: a kevesebb több lett volna, vagy pedig átgondoltabban kellett volna az előadások témáját kiválasztani. Talán az sem véletlen, hogy az előadások egyike sem inspirálta vitára a hallgatóságot, és kérdések is alig hangzottak el.

Az általános délutáni képet azonban színezték kellemesebb percek is, elsősorban Hardi Tamás és Nagy Imre révén, akik láthatólag elkerülték a kliséket, és tartani tudták magukat a tudományos előadások elvárható színvonalához. Mindenesetre mégsem kaptunk egyik előadáson sem képet arról, hogy miben áll ma ténylegesen a határ menti együttműködés. Meglehet, hogy nincs is ilyen (érdemi) kapcsolat, de ebben az esetben nem kellett volna hat előadást tervezni ebből a témakörből (végül csak öt előadás hangzott el, mert Hajdú Zoltán nem tudott részt venni a tanácskozáson). Ehelyett viszont elvárható lett volna, hogy a határmenti kapcsolatok több lehet-

séges dimenzióját elemezzék a kutatók, s ne csak a gazdaságföldrajz eszköztárát demonstrálják.

Összességében e rendkívül fontos témakörrel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy érdemes konferenciákon foglalkozni ezzel a kérdéssel, de jóval átgondoltabb tematikával, szélesebb spektrummal és a jövőbeli teendők sokkal alaposabb felmérése után. Egy konferenciának éppen az (is) a feladata, hogy felhívja a szakemberek és a sajtón át a közvélemény figyelmét egyes kérdésekre, s ezen túlmenően cselekvési programot tudjon mutatni a jövőre nézve. Ez volt az, ami legfájóbban hiányzott. Reméljük, hogy ha lesz egy következő rendezvény, már sokkal kedvezőbb tapasztalatai és eredményei lesznek.